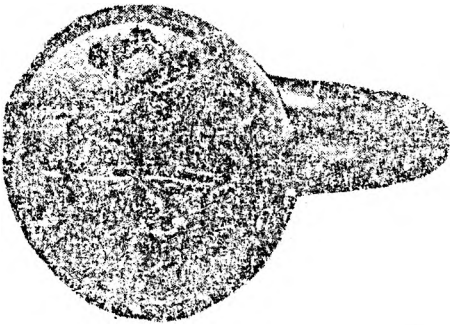
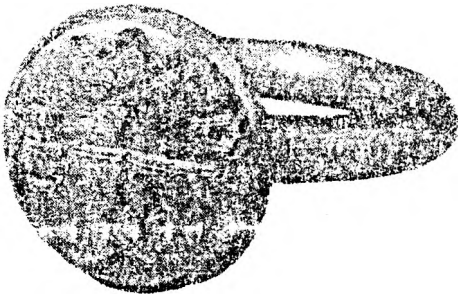

Полтавська обласна державна адміністрація
Управління культури
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації

МАЛОПЕРЕЦЬПИСЬКИЙ СКЛАДЪ

(до 85-річчя унікальної знахідки)

Полтава
«Археологія»
1997

Загальний вигляд речей Малоперещепинського скарбу.
Рис. за фото І.А.Зарецького (1912).

Сенсаційна знахідка неподалік від Полтави 1912 р. великого комплексу переважно дорогоцінних стародавніх речей стала широко відомою в світі як Малоперещепинський скарб. І не дивно, адже пересічній людині важко навіть осягнути не тільки історичну, але й матеріальну цінність цієї знахідки, у складі якої тільки предметів з дорогоцінних металів нараховувалося 70 кг (20 — із золота, 50 — зі срібла). Таким чином, за Малоперещепинським комплексом в літературі закріпилася назва найбагатшого скарбу I тис. н.е. на території Східної Європи, що засвідчено різномовними енциклопедичними виданнями та довідниками світу.

До вивчення малоперещепинської знахідки неодноразово зверталися дослідники з різних країн: їй присвячені монографії, розкішні публікації, каталоги виставок, буклети; окремі предмети комплексу потрапили на сторінки солідних мистецтвознавчих студій, ряду досліджень окремих етапів середньовічної історії Європи. Бібліографічний опис наукової літератури з питань вивчення скарбу займе не один десяток сторінок. Останнім часом колективом Санкт-Петербурзьких учених з Ермітажу, де зберігається основна частина комплексу знахідок, у складі В.М.Залеської, З.О.Львової, Б.І.Маршака, І.В.Соколової та О.П.Поєровської підготовлене до друку поки що не видане монографічне дослідження "Перещепинское сокровище", розділи з якого епізодично потрапляють на шпальти наукових часописів чи збірок праць. Своєрідним путівником до ознайомлення зі спеціальною науковою літературою з приводу вивчення пам'ятки і повинен стати цей буклет.

З історії відкриття.

29 травня 1912 р. край північно-західної околиці села Малої Перещепини, на той час Костянтиноградського повіту Полтавської губернії (сучасне село Новосанжарського району Полтавської області), дванадцятирічний хлопчина Федір Деркач, син козака, на похилому піщачому пагорбі помітив невеличкий провал у піску. Федір шурнув туди палицею і почув, що вона дзенькнула об метал. Хлопець розгріб руками пісок і побачив дивної краси жовтаву посудину з металу, що нагадувала за формою великий глек з двома ручками. На допомогу він підізвав до себе старшого на два роки товариша — Карпа Маджара, і вже вдвох вони почали відкопувати пісок навколо предметів. Далі діти сховали виявлену річ в озерці і покликали матір Деркача, з якою продовжили пошуки. Майже одразу на глибині до 20 см від поверхні вони виявили розташовані "вряд один за іншим" золоті келихи.

При виді посудин, зовні схожих на церковні потири, жінка злякалася, здійнявши крик: "Нехай Бог милує, це хтось церкву ограбив, а на нас буде напасть!" Тож вона й послала за волосними стражниками, слідом за якими з'явилися й чимало охочих до всіляких пригод. Так розпочалося руйнівне розкопування унікальної знахідки.

Люди, натовпом оточивши пагорб, один перед іншим тягли з піску

речі, рвали, ламали, кидали під ноги уламки предметів, відламували "на пам'ять" шматочки золотих листочків фольги, тут же жбурляючи їх під ноги, адже сусіди знаходили більші... "Золота лихоманка" поглинула всіх безповоротньо. Коли ж набралось досить багато речей, місцевий урядник склав їх "у рядно" і поніс "по начальству" — до станового пристава. Останній звелів скласти їх посеред канцелярії, залишивши лише одного "дядька" оберігати знахідки, а сам поїхав у справах, доручивши учасникам "розкопок" продовжувати пошуки. Речі перебували у канцелярії два дні і "м'які серцем" охоронці дозволяли односельцям брати деякі "дрібнички" із собою.

Та звістка про скарб вже досягла Полтави і Петербурга. Голові Імператорської Археологічної комісії це повідомлення надіслав відомий полтавський археолог та етнограф І.А.Зарецький. Він же на другий день був відряджений на місце знахідки Полтавським губернським земством, а з Імператорської Археологічної комісії до Малої Перещепини відбув ще один наш земляк, хранитель Ермітажу, видатний український археолог і мистецтвознавець М.О.Макаренко. Саме завдяки цим ученим для нащадків збережений унікальний комплекс; вони ж подали перші детальні звітні описи відкриття скарбу.

І.А.Зарецький, а згодом М.О.Макаренко організували збирання і охорону стародавніх речей, опит учасників грабінницьких розкопок, занотували свідчення очевидців. Зібрані у поліцейській канцелярії предмети спочатку перевезли у повітовий центр — до Костянтинівграда (м.Красноград Харківської області), потім — до Полтави, звідки за розпорядженням царя скарб був доставлений до Археологічної комісії у Санкт-Петербурзі, пізніше посівши чільне місце серед колекцій Імператорського Ермітажу.

Безперечно, не всі знахідки з Малої Перещепини потрапили до Ермітажу. Частина переважно дрібних предметів "осіла" в руках учасників несанкціонованих пошуків. Їх сліди губляться на антикварних ринках та в колекціях багатих шанувальників старовини в Києві, Одесі, Москві, а то й за кордоном. Частину знахідок впродовж майже 10 років скуповували для Полтавського земського музею археологи В.М.Щербаківський та М.Я.Рудинський. Але основна частина комплексу збереглася без істотних втрат в колекції Ермітажу, переживши потрясіння революцій та війн.

Цікавим є й той факт, що село Мала Перещепина після 1912 р. почало різко розбудовуватися. З'явилися нові чепурненські хатки, більшість мешканців закупили худобу, поновили сільськогосподарській романент тощо. У людей осіла певна частина дорог оцінних виробів, які реалізувалися часто-густо навіть ювелірам чи лікарям-протезистам.

Відома київська газета "Маяк", яку видавав полтавець, письменник, громадський діяч і художник Г.О.Коваленко, у травні 1913 р. повідомляла: "За Перещепинський скарб Археологічна комісія прислала полтавському губернаторові 45 000 руб., щоб половину цих грошей було видано перещепинському сільському товариству, в землі якого було знайдено скарб, а другу половину — двоє хлопчачкам-пастушкам, що знайшли цей скарб". Є свідчення, що хлопці стали досить-таки помітними власниками. За свідченням Ф.М.Сиволата, уродженця с.Гринівщина поблизу Малої Перещепини, який особисто знав обох "відкривачів" скарбу, перший з них — Федір Деркач дожив до старості і помер у Полтаві в кінці 1960-х рр. Другий — Карпо Маджар — придбав млина, мав пару волів, коней. За громадянської війни воював, напевне, проти більшовиків. Тому-то його і "розкуркулили", заслани до Сибіру.

Отже, досить багата історія скарбу має чимало цікавих подоробиць і на сьогодні ще не оприлюднена остаточно.

Місце знахідки. Скарб чи поховання?

Як вже зазначалося, Малоперещепинський скарб був виявлений біля схилу дюни, серед рухомих пісків другої надзаплавної тераси р.Тагамлик при її впадінні у р.Ворскла, за 0,8 км на захід від сучасного села та в 0,25-0,30 км на північ від бруківки — колишньої польової дороги, що з'єднує Малу Перещепину зі станцією Малоперещепинська та с.Пристанційне. За 0,4-0,5 км на північ від місця знахідки розташовані рештки стародавніх поселень доби бронзового віку, скіфського часу, на яких виявлені й матеріали пеньківської культури — старожитності слов'ян-антів. Неподалік від дюни знаходиться пересихаюче озерце, що зараз більш схоже на болото. Вся територія навкрузи вкрита поодинокими знахідками скіфської доби та наступних епох, перевідкладених внаслідок переміщення пісків. Для скріп-

Ремінний наконечник. Золото.

лення пісків тут у 1960-х рр. насадили сосновий ліс.

Отже, місцезнаходження скарбу — типова, підвищена серед боліт, територія для розташування стародавнього поселення чи стійбища. За середньовічної доби (тоді кліматичні умови були посушливішими від сучасних) — це ділянка надзаплавних лук серед буяння рослинності пересихаючих боліт та стариць.

За свідченням М.О.Макаренка, знахідки предметів скарбу виявили у піску на площі до 1,5х1,5 м на глибині від 0,2 до 1,2 м. Поміж речами були знайдені зогрілі шматки дубових дощок ("брусів"), а також залишки перетрухлої шовкової тканини коричневого кольору, проп'яної золотими нитками у вигляді орнаментальних смуг. За розповідями учасників пошуків, речі лежали у піску в такому порядку: зверху знаходилися золоті та срібні кубки разом зі скляними келихами з тонкого зеленуватого скла; нижче лежали блюда, глечі, інші предмети, які частково стояли чи напівлежали навкрузи великої амфори. У вертикальному положенні знаходилося й велике срібне блюдо з монограмою Христа. Мабуть поряд розташовувалися предмети озброєння, спорядження коня та інші дрібніші знахідки. Опитування місцевих жителів засвідчило наявність серед речей вуглинок, шматочків кісток. Та більш точних наукових даних зібрати не вдалося, алже вся місцина навкрузи виявилася перекопаною скарбощукачами.

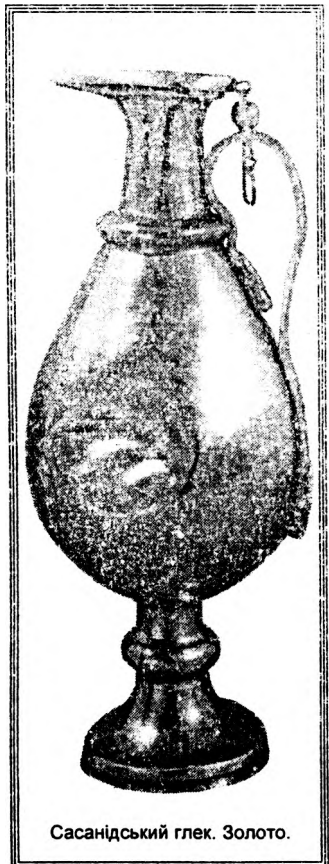
Таким чином, величезний набір речей доби середньовіччя (понад 1000 предметів), що стриймався сучасниками сенсаційного відкриття як багатощий скарб, скоріше за все, не мав будь-якого відношення до схованих у землі і не забраних власником за якихось трагічних обставин "капіталів". Наявність решток дубових дощок і великої кількості тонких золотих платівок-прикрас з отворами для цвяшків свідчить про інше призначення коштовностей. Це були предмети поховального інвентаря та залишки поховання надзвичайно впливової, знатної особи, що зустріла свої останні дні на землі Голтавшини.

Тож навкрузи питання, чим була Малоперещепинська знахідка, та проблеми її культурно-хронологічної інтерпретації на пролязі 30 років ішли дискусії вчених Європи.

Склад комплексу.

У складі Малоперещепинського комплексу дослідники виділяють за місцем виробництва декілька груп речей: візантійську, іранську, аварську, кочівницьку-"варварську". Цей поділ дещо умовний і єдиної думки серед учених щодо цього немає. За призначенням речі скарбу можна поділити на п'ять груп.

1. *Посуд.* Налічується 17 золотих та 19 срібних посудин візантійського, іранського та "вар-

Сасанідський глек. Золото.

варського" виробництва. Найвиразніший серед цієї групи предмет — висока (48,5 см) позолочена срібна візантійська амфора вагою майже 8 кілограмів. Ручки амфори виконані у вигляді дельфінів, тулуб прикрашений смугами рослинного орнаменту. Саме амфора була першою знайдена хлопчиками-пастушками. Решта посуду — це різноманітні вази, блюда, чаша, фруктівниця, кубки, ритон, ложечка та золоті обкладинки дерев'яної посудини. Серед знахідок були виявлені уламки келихів з тонкого скла.

Чи не найбільше уваги серед мистецтвознавців викликало срібне блюдо Патерна — єпископа міста Томи на узбережжі Чорного моря рубежу V-VI ст. Блюдо виготовлене з деталей різного часу, зокрема дно з величезною монограмою Христа було пізнім, а вінця — ранішими на два століття. З іранських предметів унікальним є блюдо царя Шапура, де зображено сцену царського полювання.

2. *Предмети особистого убору.* Зі скарбу походять 69 візантійських золотих монет-солідів імператорів Мавркія Тіберія, Фоки, Іраклія, Іраклія Костянтина (641-648 рр.), Іраклія та Іракліона (632-641), Константа II (641-648). 26 монет відносяться до масивного намиста, 33 — слугувало для нашивання на одяг. Решта предметів цієї групи — браслети, прикраси (пряжки, накладки, наконечники) кількох поясних набірів, уламок шийної гривни, золоті персні, бубонці, сережка з підвіскою та ін. До символів влади у складі комплексу належав золотий скипетр.

Особливе значення серед вищеназваних прикрас мають золоті персні. На їх цитках вигравіровані монограми власників — Кубрата і засновника болгарської династії Дулю — Органи. Розшифровку монограм здійснили австрійські вчені Й.Вернер, В.Зайбт та російська дослідниця В.М.Залеська.

3. *Спорядження коня.* Складається з пари срібних стремен з належними до них пряжками, різноманітних багатоорнаментованих бляшок та наконечників ремнів, що прикрашали кінську зброю. Збереглися срібні з позолотою накладки сіла.

4. *Зброя і захисний обладунок.* До комплексу входять срібні з позолотою обкладинки щита і сагайдака, залізна сокирка, а також не менше трьох одиниць клинкової зброї — дволезвий залізний меч, що погано піддається реконструкції, ще один уламок клинка із збереженням перехрест'ям (можливо, кинджал). Найкраще реконструюється клинок з багато прикрашеними піхвами та кільцеподібним наверш'ям, виготовлений, ймовірно, візантійським майстром. Згідно сучасної зброєзнавчої термінології, ця зброя нагадує спортивну шаблю — еспадрон. Проте, спираючись на дані рентгенограм, угорський дослідник Ч.Балінт стверджує, що це також меч.

5. *Запашки поховальної споруди* — 250 квадратних (6,6х6,5 см) золотих плитівок, — найімовірніше, прикраси дерев'яного саркофага.

Крім того, серед малоперещепинських знахідок траплялися дрібні уламки золотої фольги, шматочки золототкань покривал або одягу.

Отже, не дивно, що археологи та мистецтвознавці назвали Малоперещепинський комплекс найбагатшою знахідкою доби середньовіччя на теренах Східної Європи.

Питання культурно-хронологічної належності .

Відповідь на питання, кому ж належав Малоперещепинський комплекс, завжди цікавила дослідників. Перші газетні повідомлення про знахідку 1912 р. містили нічим не підтвержені здогадки про те, що це дари, надіслані візантійським імператором Никифором Фокою київському князю Святославу. Скарб намагалися співставити зі старожитностями античності, награвованими речами у скарбницях слов'янських військових ватажків тощо. Згодом Малоперещепинський комплекс був введений ученими до окремої групи старожитностей — поховань вищої знаті VII-VIII ст., що отримала назву "пам'ятки перещепинського кола". Цікаво, що ще два таких комплекси, але менш масштабні та бідніші, виявлені у Поворсклі на Полтавщині — біля с.Макухівка під Полтавою (1882 р.) та с.Зачепилівка коло Нових Санжар (1928 р.).

Розуміння Малоперещепинського скарбу сучасними дослідниками далеко не однозначне. З приводу його етнічної інтерпретації існують прихильники належності комплексу хазарам (М.І.Артамонов, О.І.Айбабін, Б.І.Маршак, О.І.Семенов, К.М.Скалон), переважна ж більшість учених, вслід за німецьким археологом Й.Вернером, відносить Малоперещепинський комплекс до числа болгарських старожитностей (З.О.Львова, Р.С.Орлов, І.О.Гавригун, В.М.Залеська, А.М.Обломський та ін.). Укра-

їнська дослідниця А.Т.Сміленко вважає багаті кочівницькі пам'ятки Поворскля дружинними похованнями вищої кочівницької аристократії місцевих болгарських та слов'янських племен, підкорених хазарами, а відомий російський археолог А.К.Амброз — царським поминальним комплексом типу Кюль-Тегіна (732 р.) у Монголії. Про поминальний характер знахідки у приворсклянському селі пише і київський археолог Р.С.Орлов.

Відомий німецький археолог Й.Вернер, який довгий час вивчав середньовічні кочівницькі старожитності Європи, прийшов до висновку, що Малоперещепинський комплекс є похованням одного із ханів Великої Болгарії — Кубрата. Ця гіпотеза була підхоплена болгарськими дослідниками — В.Бешевлієвим, Д.Овчаровим та ін. і стала пануючою в болгарській історичній літературі та науково-популярних виступах в пресі, перейшла на сторінки підручників і навчальних посібників. Вона знаходить підтримку й серед ряду учених в Україні.

Але до остаточного вирішення проблеми, хто ж був похований у Малому Перещепині чи кому належали поминальні дари, сховані товщами піску, ще необхідні додаткові дослідження, нові знахідки, остаточна публікація всього комплексу знахідок санкт-петербурзькими вченими. Можливо, вирішенню цих питань сприяло б проведення міжнародної наукової конференції чи польового семінару на місці унікальної знахідки, серед лісових масивів узбережжя Тагамлика.

Малоперещепинський скарб і територія Полтавщини у VII ст. н.е.

Значення Малоперещепинського комплексу значно краще усвідомлюється на фоні основної маси болгарських поховань та речових скарбів - "старожитностей антив". У VII ст. в степовій і частково лісостеповій зоні Дніпровського Лівобережжя старожитності кочівників представлені похованнями типу Сивашівки, а також наземними юргоподібними приміщеннями зі слов'янських пам'яток Поорілля й Поворскля. Поховання здійснювалися переважно у більш ранніх курганах в неглибоких ямах овальної чи прямокутної форми, з перекриттям на заплічках, дуже поширеними були підбої в стінці й дні ями. Найчастіше поховання були зорієнтованими на північний схід, вище кістяка укладався кінь чи частина його туші (можливо, чучело). Серед інвентаря найчастіше трапляються предмети полярного набору так званого геральдичного стилю, спорядження вершника і коня, у багатих комплексах — зброя, в тому числі клинки у піхвах з металевими скобами у вигляді літери "P".

Наявність багатих болгарських поховань дає підставу деяким дослідникам вважати їх належними знаті, а Малоперещепинський скарб — унікальним поминальним комплексом. Проте такі багаті поховання близькі за кількістю й частково речовим складом супутнього інвентаря до слов'янських скарбів з території Дніпровського Лівобережжя, які належали знаті (наприклад, нещодавно відкритого на півдні Курської області Росії — Гапонівського), а також до аварських поховань воїнів-вершників. З огляду на це, Малоперещепинський скарб є безпрецедентним явищем для Східної Європи VII ст. Доцільно зазначити, що автор найбільш науково обґрунтованої на сьогодні гіпотези про належність Малоперещепинського комплексу похованню Кубрата — професор Й.Вернер підійшов до такого розуміння скарбу з Полтавщини під впливом відкриття найбагатших аварських комплексів та давно вже відомих центрально- й західноєвропейських.

Наприклад, найбагатшим у Англії є меморативне поховання (кенотаф) в Саттон-Ху, яке датоване близько середини VII ст. Там також трапилося військово-спорядження, монети, дорогі ювелірні вироби, серед них — велике срібне візантійської роботи блюдо, набір з дев'яти простіших чаш і дві ложки для обряду хрещення. Як й у випадку з Малим Перещепиним, знахідка із Саттон-Ху має неоднозначну інтерпретацію з конкретними історичними особами в середньовічній історії Англії.

Цікавою є думка про розташування в районі дещо південніше Полтави ханської ставки Кубрата, а, можливо, і його попередників, що засвідчується не лише відносно багатими похованнями кочівників (сс.Зачепилівка, Макухівка), а й відносно чис-

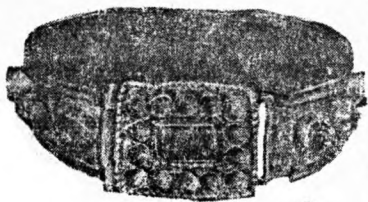

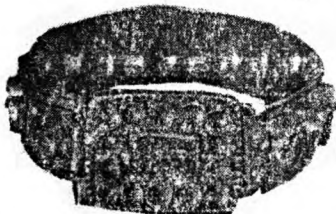
1

3

2

Обклашка дерев'яної чаші.
Срібло, позолота (1).

Гривни. Золото (2).

Меч з піхвами. Деталь.
Золото, залізо (3).

Сасанідська фруктівниця.
Срібло (4).

4

Візантійська пряжка Золото.

ленними рядовими їх старожиттєвими. Це, зокрема, невеликий могильник біля с. Рябівка на півдні Сумської обл., а також впускні поховання в раніші кургани з компактного регіону півночі Полтавщини (с.Постав-Мука), півдня Сумської (с.Березівка) й північного заходу Харківської областей (с.Дуванка), юртоподібні житла на слов'янських селищах Йосипівка, Багате й Чернеччина на півночі Дніпропетровської області. Всі вони, хоча хронологічно й дуже близькі між собою, проте все ж неодночасні, що не дозволяє твердити про комплекс великого регіону Лівобережного Лісостепу як сліди великої війни слов'ян із кочівниками. На це вказує ще й та обставина, що деякі з поховань поєднують риси слов'ян (трупаспалення й місцевий посуд) з кочівницькими (велика прямокутна яма з дерев'яним обштукатурюванням стін та перекриттям, зорієнтована по лінії захід-схід) як це було у впускному похованні з Дуванки. Швидше мова йде про постійну присутність кочівників-болгар у зоні проживання залежного від них слов'янського населення. Ї такому разі перебування ставки Кубрата південніше Полтави є логічним, адже сезонні переміщення кочівників — влітку на північ, а взимку на південь, у ближчі до моря райони з м'якшим кліматом, були притаманними всім степовим народам. Можна думати, що реалізована в Подунав'ї Першим Болгарським царством модель мирного співіснування землеробів-слов'ян з кочівниками-болгарами була започаткована ще у Великій Болгарії, на просторах лісостепового Дніпровського Лівобережжя, куди входить і територія Полтавщини.

Левченко Д., Прїймък В., Сутруленко О.

Рекомендована література.

- Балинт Ч.** О принадлежности находки в Малой Перещепине Кубрату (история вопроса) // *Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. — К.: Наук. думка, 1996. — С.54-64.
- Бобринский А.** Перещепинский клад // *МАР*. — СПб., 1914. — Вып. 54. — С.111-120.
- Зарцкий И.А.** Клад, найденный при селе Малая-Перещепина Константинопольского уезда Полтавской губернии // *Тр. ПУАК*. — Полтава: ПУАК, 1912. — Вып. 2. — С.181-206, 1 табл.
- Львова З.А.** Варварская группа вещей из Перещепинского комплекса // *МАИЭТ*. — Симферополь: Таврия, 1994. — С.257-265.
- Макаренко Н.** Перещепинский клад: (Предварительное сообщение) // *ИАК*. — СПб., 1912. — Доп. к вып. 46. — С.207-211.
- Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. — К.: Наук. думка, 1985. — С.100-105.
- Варнер Й.** Погребальная находка от Малая Перещепина и Кубрат — хан на Българите. — София: БАН, 1988. — 56 с., 32 табл.

Малоперещепинський скарб
(до 85-річчя унікальної знахідки). Буклет.

На першій сторінці: Перші з монументальних Кубрата Золота

Автори тексту: Левченко Д., Прїймък В., Сутруленко О.
Комп'ютерний набір авторського
Комп'ютерна верстка Тетяна О.

Гідні до друку 29.12.97. Формат А 3. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 0,5. Вид. № 45. Тір. 100 прим.

Оригінал-макет виготовлений ВЦ "Археологія" ЦОДПА

© ЦОДПА, 1997.

© Левченко Д., Прїймък В., Сутруленко О., 1997.

